

הזכרת מעין המאווע בתפילה ובברכת המזון

שנינו בברייתא במסכת ברכות (כ"ו, ע"ב): "טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת מתפלל בליל שבת שתיים, טעה ולא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה, ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו".

התוספות הביאו, בשם רבינו יהודה, שאם טעה ולא הזכיר ראש חודש במנחה, אין צריך להשלים תפילה זו במוצאי ראש חודש, שהרי לא ירוויח כלום בהשלמה זו, משום שכבר התפלל כל תפילת המנחה מבעוד יום, חוץ מהזכרת ראש חודש, ובמוצאי ראש חודש לא יוכל להזכיר ראש חודש, א"כ לא ירוויח כלום בחזרתו, ולכן אין עליו חובת השלמה בכגון זה. ואינו דומה לטועה ולא התפלל מנחה בשבת, שמתפלל ערבית של חול שתיים, ואע"פ שלא יזכיר של שבת, והיינו משום שלא התפלל כלל תפילת מנחה, וירויח בהשלמתו תפילת שמונה עשרה.

הרא"ש הביא, בשם חכמי פרובינצא, שגם בכגון זה עליו לחזור ולהתפלל שתיים בתפילת ערבית, אע"פ שלא יזכיר של ראש חודש בהשלמתו. כיון שלא יצא ידי חובתו בתפילת המנחה מבלי להזכיר ראש חודש, הווי ליה כלא התפלל כלל.

וביאור מחלוקתם: רבינו יהודה סבור, שהזכרת מעין המאווע בתפילה אינה מעצם המטבע שטבעו חכמים בתפילה, ואין חסרון ההזכרה פוגע בעצם התפילה, אלא שחסרה לו תוספת ההזכרה ומשום חיסרון זה תמיד עליו לחזור ולהתפלל שנית כדי להזכירה, ולכן בשכח להזכיר ר"ח במנחה, שאינו מרוויח כלום בתשלום של מוצאי ר"ח, אינו חייב לחזור ולהתפלל, שהרי עצם התפילה כבר יצא ידי חובתו גם ללא הזכרת מעין המאווע, והדברים מפורשים בדבריו שכתב: "וידי חובתו כבר התפלל", וחילק שם בין מקרה זה לבין מי שלא התפלל מנחה בערב שבת, שמתפלל בליל שבת שתיים, שהרי לא התפלל כלל. משא"כ חכמי פרובינצא, הם סוברים, שהזכרת מעין המאווע בתפילה היא מעצם המטבע שטבעו חכמים בתפילה, ואם החסיר את הזכרתה הרי החסיר ברכה מתפילת שמונה עשרה, ונחשב למשנה ממטבע שטבעו חכמים בתפילה, והווי כלא התפלל כלל, ולכן גם בשכח להזכיר ר"ח בתפילת מנחה עליו להשלים בערבית שתיים שהרי עתה ירוויח בחזרתו על תפילת שמונה עשרה, את תפילת העמידה והדברים מפורשים בדבריהם שכתבו: "כיון שלא יצא ידי חובתו בזו התפילה הוי ליה כאילו לא התפלל". מכוח מחלוקת זו הכריח רבינו יונה, שהנכון לצאת מן הספק שיתפלל ערבית שתיים, ויכוון בתפילתו השנייה בתורת נדבה, ואין צריך לחדש בה דבר; כיון שמתפלל אותה מכוח ספק, אין לך חידוש גדול מזה, וכך פסק בשו"ע או"ח (ק"ח, יא). ומכאן שאם חל ראש חודש בערב שבת, ושכח להזכיר ר"ח בתפילת מנחה, אין צריך להשלים כלל בליל שבת, שאין תפילת נדבה בשבת, וכמבואר ב"משנה ברורה" (ק"ח, ס"ק לו).

והנה התוספות שם כתבו, שרב אלפס חולק על רבינו יהודה, והוכיחו זאת מדבריו שפסק, שאם טעה ולא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול "מבדיל

בראשונה ואינו מבדיל בשניה. ואם לא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה, שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו דאיבעי ליה לאקדומי תפילת שניה ברישא דהיא חובה, וכיון דלא אבדיל ברישא ואבדיל בבתייתא גלי דעתיה דהך בתייתא היא חובה, הלכך בעי למהדר ולצלווי זימנא אחריתי כדי להקדים חובת שעתיה ברישא, וע"פ דברי ר' אלפס אלה מסיימים התוס': "אלמא דמצריך להתפלל זימנא אחריתי אע"ג שלא יחזור ויתפלל פעם שניה יותר מבראשונה".

לאור הסברנו לעיל קשה להבין כיצד ראו התוספות, שהרי"ף חולק על רבינו יהודה; בנדון של הרי"ף, כיון שהקדים תפילת התשלומין לתפילת החובה, הרי תפילת התשלומים לא עלתה לו כלל, ולכן חייב לחזור ולהתפלל שנית. [ויעוין ב"לבוש" ו"אלהו רבא" ו"ערוך השולחן" על הטעמים שבהקדים התשלומים לחובה לא עלתה לו התפילה כלל], משא"כ בנדון שלא הזכיר ר"ח, הרי תפילתו תפילה, אלא שחסרה לו הזכרה, וכיון שלא ירוויח כלום בתפילת ההשלמה, יודה הרי"ף שאין חוזר ומתפלל.

ויש להוכיח, שאין שני דינים אלו סותרים זה את זה, שהרי הרשב"א במסכת ברכות (כ"ו, ע"א) פסק כדברי הרי"ף, וכן פסק שם כדברי רבינו יהודה. וכן נפסק בשו"ע או"ח (ק"ח, יא), שאם לא הזכיר ר"ח במנחה, מתפלל שתיים בערבית, ויכוון בתפילתו השניה בתורת נדבה. והיינו שיש ספק להלכה אם לפסוק כרבינו יהודה או כחכמי פרובינצא, ואילו לגבי נדון מי שהבדיל בשנייה ולא הבדיל בראשונה פסק שם סעיף י' כדעת הרי"ף, שעליו לחזור ולהתפלל בתורת ודאי, והיינו משום שבמקרה זה נחשב שלא התפלל כלל. ויש לעיין בשכח ולא אמר "טל ומטר" בתפילת מנחה של ערב שבת, האם עליו להתפלל שתיים בערבית. שהרי בליל שבת לא יזכיר "טל ומטר", וא"כ לא ירוויח כלום בתפילת התשלומים, ובנדון זה לא שייך לומר, שיתפלל בתורת נדבה, שאין תפילת נדבה בשבת, והווי כמי ששכח להזכיר ר"ח בערב שבת בתפילת מנחה, שאין צריך להשלים כלל בליל שבת, שאין תפילת נדבה בשבת, כמבואר ב"משנה ברורה" (ק"ח, ס"ק ל"ו).

וראיתי בכתבי הגר"ח מבריסק זצ"ל, שכתב, שהזכרת "טל ומטר" בברכת השנים שונה מהזכרת "יעלה ויבא", משום ש"טל ומטר" הוא מסדר התפילה, ואם אינו אומר נחשב למשנה ממטבע שטבעו חכמים, ואין תפילתו תפילה כלל, אבל חיוב הזכרת ר"ח אינו מעצם המטבע שטבעו חכמים בתפילה, אלא שחסרה לו הזכרה, ומשום חיסרון זה עליו לחזור ולהתפלל שנית כדי להזכירה. וא"כ אין חסרון הזכרת "יעלה ויבא" פוגע בעצם התפילה, ולכן אם בהשלמתו לא ירוויח כלום אין עליו להשלים, משא"כ בחסרון "טל ומטר", שם אין תפילתו נחשבת לתפילה כלל, ולכן אם שכח להזכיר בע"ש בתפילת המנחה ה"טל ומטר", עליו להתפלל שתיים בליל שבת, אע"פ שלא יזכיר "טל ומטר" בליל שבת, משום שירוויח בחזרתו תפילת עמידה של ליל שבת, שהרי במנחה תפילתו לא הייתה תפילה.

ונראה שהנחה זו, שהזכרת "טל ומטר" נחשבת מסדר התפילה, ואם אינו אומר הווי משנה ממטבע שטבעו חכמים, אינה מוסכמת על הכל; ב"פרי חדש" (או"ח, ק"ח, א) הביא, בשם מהר"ש גראמיזאן, מי ששכח ולא התפלל מנחה והתפלל ערבית שתיים, וכשסיים את תפילתו השנייה נזכר ששכח לומר "טל ומטר" בתפילתו הראשונה, גם התפילה השנייה לא עלתה לו, שאם יחזור על תפילתו הראשונה בלבד נמצא שהקדים את תפילת התשלומים לתפילת החובה. ה"פרי חדש" חולק וסובר, שעליו לחזור רק על תפילתו הראשונה. וביאור מחלוקתם: מהר"ש גראמיזאן סובר, שאם לא אמר "טל

ומטר" הווי כלא התפלל כלל, והיינו משום שהזכרה זו נחשבת מסדר התפילה, וא"כ נמצא שהתפלל תפילת תשלומין בראשונה, ומשום כך עליו לחזור ולהתפלל שתיים. וה"פרי חדש" סובר, שהזכרת "טל ומטר" אינה נחשבת למטבע של סדר התפילה, ואם לא הזכירה חסרה לו הזכרה בלבד, אך תפילתו נחשבת לתפילה, וא"כ נמצא תפילת התשלומים לאחר תפילת החובה, ועליו לחזור על תפילתו הראשונה בלבד [ויעוין רש"י ברכות (כ"ו, ע"ב) על דברי רש"י ד"ה "בשניה"].

ועוד ראיתי ב"שערי תשובה" או"ח (ק"ח, י"ז), שכתב בר"י, בשם מהר"י פראגי, מי שלא התפלל מנחה ביום שלפני שאלת מטר ומתפלל ערבית שתיים, ישאל מטר בשתייהן, ואינו דומה למה שפסק הב"י בסימן תכ"ב, שאם לא התפלל מנחה בערב ראש חודש, בתפילת ערבית מזכיר "יעלה ויבא" בראשונה ולא בשנייה [ויעוין משני"ב ק"ח, ס"ק כ"ו] משום שהתפילה השנייה היא לתשלומים של מנחה, והיינו משום שהזכרת "יעלה ויבא" אינה נחשבת למטבע של התפילה, אלא זהו דין של הזכרת מעין המאורע, ולכן אינו מזכירה בשנייה שהיא תשלומים של מנחה, שאין בה הזכרה זו, אך שאלת "טל ומטר" נחשבת למטבע הברכה, לכן צריך לשאול בשתייהן, וכדין מי שלא התפלל בערב שבת שמתפלל ערבית של שבת שתיים. ומ"מ אם עבר ולא שאל "טל ומטר" בתפילת התשלומין יצא בדיעבד, שהרי התפילה שחיסר כבר אמרה. ודברים אלו תואמים את דברי הגר"ח מבריסק.

עוד פסק המחבר (או"ח נ"ב, א): "אם כבר התחילו הצבור ברכת יוצר אור ואין שהות לומר פסוקי דזמרה אפילו בדילוג, יקרא קריאת שמע וברכותיה עם הצבור ויתפלל עמהם, ואח"כ יקרא כל פסוקי דזמרה בלא ברכה שלפניהם ולא של אחריהם". והיינו משום שלפי דעת הגאונים לא נתקנה אמירת פסוקי דזמרה אלא לפני התפילה. ובהגהות ר' עקיבא איגר הוסיף: "אם טעה בתפילה ולא אמר משיב הרוח וכדומה בענין שצריך לחזור ולהתפלל יש לומר דיאמר תחילה פסוקי דזמרה בברכה שלפניה ולא אחריה". ולכאורה היה מקום לומר, שדין זה תלוי בשתי השיטות דלעיל: אם נסבור, שבלא הזכיר את ההזכרה תפילתו נחשבת לתפילה, וחסרה לו רק הזכרה, ומשום חיסרון זה עליו לחזור ולהתפלל שנית, יש לומר שעליו לומר פסוקי דזמרה בלא ברכותיה, שהרי יצא כבר ידי חובת תפילה, ולפי שיטת הגאונים לא נתקנו פסוקי דזמרה אלא לפני התפילה. ומכיון שרע"ג כתב כדבר פשוט שעליו לומר פסוקי דזמרה עם ברכותיה, ולא תלה זאת בשתי הדיעות דלעיל, נראה דסבירא ליה, כיון שעליו לחזור ולהתפלל, תפילה זו מושכת עליו גם חיוב פסוקי דזמרה, אע"פ שיצא כבר ידי חובת תפילה [ויעוין משני"ב סימן ע', ס"ק ב].

והנה ה"משנה ברורה" (תכ"ב, ס"ק ד) כתב, בשם ה"כנסת הגדולה", מה שנפסק, שאם לא אמר "יעלה ויבא" בראש חודש בתפילת שחרית עליו לחזור ולהתפלל, היינו דווקא אם נזכר קודם שהתפלל מוסף, אבל אם לא נזכר אלא רק אחר שהתפלל מוסף, יצא בדיעבד במה שהזכיר קדושת היום בתפילת מוסף, ואין צריך לחזור ולהתפלל תפילת שחרית, וכמו שמקילין בזה (בסימן קכ"ו, ג) בשליח ציבור לכתחילה, יש להקל בזה ביחיד בדיעבד. אך בספר "שיורי ברכה" כתב, בשם הרשב"א, שיחיד חוזר ומתפלל שחרית, אע"פ שנזכר לאחר שהתפלל כבר מוסף.

בהשקפה ראשונה ניתן היה להסביר מחלוקתם, כדלהלן: בעל "כנסת הגדולה" סובר, שאם לא הזכיר "יעלה ויבא", תפילתו נחשבת לתפילה, וחסרה לו רק הזכרת מעין

המאורע, ומכיון שהזכיר זאת בתפילת מוסף יצא בדיעבד. אך הרשב"א סובר, שאם לא הזכיר "יעלה ויבא", אין תפילתו נחשבת לתפילה והווי כלא התפלל כלל, ולכן אפילו אם נזכר לאחר תפילת מוסף, עליו לחזור ולהתפלל תפילת שחרית, שהרי הזכרת מעין המאורע במוסף אינה מהווה תחליף לתפילת שחרית. אולם נראה שהסבר זה אינו נכון, שהרי הבאנו כבר לעיל, שהרשב"א במסכת ברכות (כ"ו, ע"ב) כתב בהדיא כדעת רבינו יהודה, שחיסרון הזכרת מעין המאורע אינה פוגעת בעצם התפילה, אלא שחסרה לו הזכרה בלבד.

ולכן צריך לומר, שהרשב"א סובר, שאע"פ שחסרה לו רק הזכרת מעין המאורע, אין הזכרת מעין המאורע בתפילת מוסף מהווה תחליף להזכרת מעין המאורע בתפילת שחרית, שהרי כל תפילה היא תפילת חובה בפני עצמה, ויש צורך להזכיר את מעין המאורע בכל תפילה.

ולכאורה היה נראה לפסוק בנדון זה, שאף אם נזכר לאחר תפילת מוסף, עליו לחזור ולהתפלל שחרית, משום שלפי חכמי פרובינצא, שבחיסרון ההזכרה אין תפילתו תפילת כלל, ודאי שלא מועילה הזכרת מעין המאורע בתפילת מוסף, ואף לשיטת רבינו יהודה, שבהיעדר ההזכרה אין פגיעה בעצם התפילה, מ"מ הרי הרשב"א, שסובר כשיטה זו, גורס, שאין ההזכרה בתפילת המוסף מהווה תחליף להזכרה של תפילת שחרית, וא"כ יש רוב דיעות להצריכו לחזור ולהתפלל שנית שחרית, כנגד דעת הכנה"ג. אך המשני"ב שם פסק, דמ"מ משום ספק יתנה, שאם אינו חייב להתפלל תפילתו נדבה.

איתא במסכת ברכות (ל', ע"ב): "אמר רב ענן אמר רב: טעה ולא הזכיר של ר"ח ערבית אין מחזירין אותו לפי שאין בית דין מקדשין את החדש אלא ביום", וברבינו יונה כתב, שיש אומרים שבי"ט של ראש השנה, שהוא תלוי בראש חודש, אם טעה ולא הזכיר של יו"ט בתפילת ערבית אין מחזירים אותו, דדיינין ליה כראש חודש. אך רבינו יונה חולק וסובר, שעליו לחזור ולהתפלל, ואע"פ שיו"ט דראש השנה תלוי בראש חודש, מ"מ כיון שהוא יו"ט ומצוות יו"ט אלימא טפי, שיש בו איסור מלאכה, לכן יש יותר לדונו כמו יו"ט ולא כר"ח, ואם לא הזכיר מעין יו"ט חוזר ומתפלל.

בספר "חיי אדם" יצא לחדש בשם הגאון מהר"ר אבלי פאסוועלער, שאם טעה בליל ראש השנה ולא אמר "המלך הקדוש", אין צריך לחזור ולהתפלל, והווי כמו טעה ולא הזכיר "יעלה ויבא" בליל ר"ח, שאין צריך לחזור, משום שאין מקדשים את החודש בלילה.

בשו"ת "בית הלוי" (ח"א, מ"ב) וכן ב"שער הציון" (תקפ"ב, ס"ק ד) הקשו על חידוש זה, שסברא זו ניתנת הייתה להיאמר אילו התפלל תפילה של חול, אבל כאשר התפלל תפילת ראש השנה, ולא אמר "המלך הקדוש", ודאי שעליו לחזור ולהתפלל, שלא שייך לומר סברא זו שאין מקדשים את החודש בלילה שהרי היה לו להתפלל תפילה של חול, וממנה נפשך אינו יוצא ידי חובתו, דהווי תרתי דסתרי.

ועוד קשה: כיון שאם לא הזכיר של ראש השנה כלל הווי מחלוקת אם צריך לחזור, כפי שהביא רבינו יונה, וא"כ מדוע ה"חיי אדם" סתם הדברים לגבי ה"מלך הקדוש", שאין צריך לחזור ולהתפלל. בספר שו"ת "אגרות משה" (או"ח, ח"א ק"ע) תירץ שתי קושיות אלו בדרך זו: דווקא לגבי "המלך הקדוש" חידש ה"חיי אדם" שאין עליו לחזור בערבית, משום דאיתא במסכת ראש השנה (ח', ע"ב): "מלמד שאין בית דין של מעלה נכנסין לדין אלא א"כ קידשו בית דין של מטה את החדש", וכיון שאין בית דין מקדשים את

החודש בלילה, יוצא אפוא שאין בית דין של מעלה נכנסים לדון רק למחרת ביום. וכל מה שיש חיוב לומר "המלך הקדוש" בימים אלו כתב רש"י במסכת ברכות (י"ב, ע"ב): "לפי שבימים אלו הוא מראה מלכותו לשפוט את העולם", וא"כ זה לא שייך אלא ביום שנכנסים לדון בו את העולם, אבל בליל א' דראש השנה, שעדיין לא נכנסין לדון, משום שעדיין לא קידשו את החודש, אין צורך בעצם לומר "המלך הקדוש", ורק לכתחילה אומרים זאת כדי לא לשנות את הלילה מהיום, כמו שמזכירים את ר"ח בתפילת ערבית כדי לא לשנות את הלילה מהיום, וחשו לזה רק לכתחילה, ולא להחזירו כאשר שכח להזכירו.

נמצא, שאם לא הזכיר של יו"ט בערבית דראש השנה חוזר, וכדברי רבינו יונה, דהוא יו"ט שאסור במלאכה, ורק לגבי הזכרת "המלך הקדוש" קבע ה"חי אדם" שאין צריך לחזור ולהתפלל אם לא אמרה בליל ראש השנה, והיינו מן הטעם דלעיל, שאין נכנסים לדון את העולם בלילה, ואע"פ שהתפלל תפילת ראש השנה בתפילה זו לא הווי תרתי דסתרי, אם לא הזכיר "המלך הקדוש".

ולפי זה, בערבית של ליל ב' דראש השנה היה מסתבר לומר, שאם לא אמר "המלך הקדוש" עליו לחזור ולהתפלל, דלא גרע מעשרת ימי תשובה, אך אולי י"ל שאם נצרכו לחזור ולהתפלל יהיה בזה זלזול ביו"ט שני, שיהיה מוכח שאינו יו"ט, אבל נוטה יותר לומר שמצד דבר שלא שכיח לא יבואו לידי זלזול, ולכן יש להחזירו. אך ה"חי אדם" סתם בזה, ומשמע, שאינו מחלק בין ליל א' דראש השנה לליל ב' דראש השנה, אבל הנכון שבביל שני יש להחזירו להתפלל, עכ"ד.

לאור דברי ה"אגרות משה" נראה לומר, שהגדרת דין הזכרת "המלך הקדוש" בליל ראש השנה שונה משאר עשרת ימי תשובה: בליל ראש השנה זה דין הזכרה גרידא, ולא הווי ממטבע הברכה, משא"כ בשאר הימים, שבהם ההזכרה היא ממטבע הברכה, ואם לא אמר "המלך הקדוש" אין תפילתו נחשבת לתפילה. ואתי שפיר בזה מה שפסק המחבר (או"ח תקפ"ב, ג): "בשבת בינתיים ערבית יאמר בברכת מעין שבע המלך הקדוש", ו"המשנה ברורה" ס"ק י' כתב, שאם טעה ואמר "האל הקדוש" יש דיעות באחרונים שסוברים שצריך לחזור, ומאידך: בר"ח שחל להיות בשבת או יו"ט שחל להיות בשבת אין מזכירים מעין המאורע בברכת מעין שבע, וע"כ היינו משום שהזכרת "המלך הקדוש" הוא ממטבע הברכה, והזכרת יו"ט ור"ח הוא דין הזכרה גרידא, ולכן לא תיקנו להזכירם בברכת מעין שבע. ומדויקים לפי זה, דברי המחבר, שכתב "בשבת בינתיים" יאמר בערבית בברכת מעין שבע "המלך הקדוש", ומדוע לא אמר, אם חל ראש השנה בשבת יאמר בליל ראש השנה בברכת מעין שבע "המלך הקדוש". אלא היינו משום שהזכרת "המלך הקדוש" בליל ראש השנה היא דין הזכרה גרידא, ואין זה ממטבע הברכה, ולכן לא תיקנו לאמרו בברכת מעין שבע, והווי כמו הזכרת ר"ח ויו"ט, שלא תיקנו להזכירם בברכת מעין שבע. אך הרמ"א הוסיף על דברי המחבר: "וה"ה אם חל ר"ה בשבת", והיינו דסבירא ליה שגם בליל ראש השנה הזכרת "המלך הקדוש" הווי ממטבע הברכה, והיינו משום לא פלוג.

ואם כנים אנו בדברינו, שדין אמירת "המלך הקדוש" בעשרת ימי תשובה הווי ממטבע הברכה, ואם לא אמרה הווי כלא התפלל, יוצא אפוא, שמי ששכח ולא אמר "המלך הקדוש" בתפילת מנחה של יום הכיפורים ונזכר במוצאי יוה"כ"פ שלא אמרה, צריך להתפלל שתיים בערבית, ואע"פ שלא יזכיר "המלך הקדוש" בערבית, וא"כ לא ירוויח

הזכרה זו בחזרתו, מ"מ ירוויח את כל תפילת העמידה, שהרי תפילת מנחה לא עלתה לו כלל, כיון שלא הזכיר "המלך הקדוש".

בענין ברכת המזון פסק המחבר או"ח (קפ"ח, ז): "אם חל ראש חדש בשבת ושכח של שבת ונזכר לאחר שפתח ב"הטוב והמטיב" חוזר לראש ברכת המזון, וכתב ה"מגן אברהם" (ס"ק, יג), כי אע"פ ששכח של שבת בלבד ושל ר"ח הזכיר, כאשר חוזר לראש ברכת המזון עליו להזכיר גם "יעלה ויבא", משום שבכל ברכת המזון מזכיר של ר"ח, דומיא דיוהכ"פ שהוא יום דנתחייב בארבע תפילות, עליו להזכיר בתפילת "נעילה" גם של שבת. אך בביאור הגר"א כתב טעם אחר, דכיון שחוזר משום שבת הווי ליה כלא בירך כלל. ולכן עליו להזכיר בחזרתו גם של ר"ח, וכן כתב במשנ"ב (ס"ק, כט). ונראה שהגר"א והמשנ"ב נקטו טעמים כהאי דיעה שבתפילה אם לא הזכיר מעין המאורע הווי ליה כלא התפלל כלל, וסבירא להו דהוא הדין לגבי ברכת המזון, אם לא הזכיר מעין המאורע המחייבתו לחזור, הווי כלא בירך כלל, ולכן בחזרתו עליו להזכיר "יעלה ויבא", אע"פ שהזכירה בברכת המזון שבירך בראשונה, דברכת המזון הראשונה נתבטלה לגמרי. משא"כ ה"מגן אברהם", הוא נתן טעם אפילו לאותה דיעה, הסוברת שבתפילה אם לא הזכיר מעין המאורע אין זה מהווה פגיעה בעצם התפילה, וחסרה לו הזכרה גרידא, וא"כ כיון ש"יעלה ויבא" הזכיר בברכת המזון הראשונה, אין עליו לחזור ולהזכירה, וסגי בהזכרת שבת בלבד, מ"מ חידש לנו המג"א, שכיון שעליו לחזור בשנייה משום הזכרת שבת, צריך להזכיר שוב גם של ר"ח, משום שבכל ברכת המזון שמברך בר"ח, עליו להזכיר של ר"ח, כמו שבתפילת נעילה עליו להזכיר של שבת, אע"פ שתפילה זו אינו מתפלל בשבת בעלמא, אפ"ה כשחל בו יוהכ"פ, כיון שהיום נתחייב בארבעת תפילות, צריך להזכיר של שבת גם בתפילת נעילה [והסבר זה אינו כהבנת הגהות "לבושי שרד" על דברי המג"א, יע"ש]. והנה בהגהות ר' עקיבא איגר על שו"ע שם (ס"ק, ח) כתב בזה הלשון: "אם אכל סעודה שנייה סמוך לחשיכה ושכח להזכיר של שבת ולא נזכר עד אחר שהבדיל, בזה יש לומר דאינו חוזר ומברך כיון שכבר הבדיל, עיין לעיל סימן ק"ח סעיף י"א". ביאור דבריו: אם שכח להזכיר של שבת ונזכר לאחר שהבדיל, הרי כיון שהבדיל, אע"פ שהוא בתוך שיעור עיכול, לא יוכל להזכיר כבר של שבת, דהווי תרתי דסתרי, שאצלו כבר חול, כמבואר במג"א (ס"ק י"ז), וא"כ לא ירוויח כלום בחזרתו, ולכן פסק בזה שאינו חוזר ומברך, ודימה דין זה למבואר בסימן ק"ח (סי' י"א), לענין תפילה, שאם שכח ולא הזכיר "יעלה ויבא" במנחה של ר"ח, מתפלל בערבית שתיים בתורת נדבה, וכיון שלענין ברכת המזון לא שייך לברך בתורת נדבה, לכן פסק שאינו חוזר ומברך. ויש לתמוה על קביעה זו, כיון שלהלכה פסק המחבר (ק"ח, יא) לגבי תפילה, שאם לא הזכיר מעין המאורע, הווי ספק אם התפילה נחשבת כלא התפלל כלל, או שחסרה לו הזכרה גרידא, וא"כ הוא הדין לגבי ברכת המזון: להלכה צריך להיות הדין שהוא ספק אם בירך כלל, או שחסרה לו הזכרה גרידא. ולצד זה שנחשב ללא בירך כלל, הרי גם בנוכר לאחר שהבדיל צריך לחזור ולברך, כיון שהוא בתוך כדי עיכול, וברכתו הראשונה נתבטלה לגמרי, הרי ירוויח בחזרתו ברכת המזון שלמה. ואף שלדעה השנייה, שחסרה לו רק הזכרה, בנדון זה אין צריך לחזור ולברך, כיון שלא ירוויח כלום בחזרתו, מ"מ הווי ספיקא, וק"ל בשו"ע או"ח (קפ"ד, ד): "אכל ואינו יודע אם ברך ברכת המזון אם לאו, צריך לברך מספק מפני שהיא מן התורה". ונראה שצדקו בזה דברי רע"ג דכל הלכה זו שבספק צריך לחזור ולברך, היינו בספק אם בירך כלל, אבל כאשר הספק הוא אם הזכיר

מעין המאורע, כיון שהזכרה זו הווי מדרבנן, שמדין תורה לא נזכר כלל שיש להזכיר מעין המאורע, הווי ספק מדרבנן, ואינו צריך לחזור מספק. ומה דקיי"ל, שאם ספק לו אם הזכיר של שבת עליו לחזור ולברך ברכת המזון, היינו משום דתלין דמסתמא בוודאי לא הזכיר דהוא אזיל בתר הרגלו, וכמבואר במשני"ב (קפ"ח, ס"ק טז) וב"שער הציון" (ס"ק, יב), משא"כ בנדון דידן, אף לאותה דיעה שחוסר הזכרת מעין המאורע מבטל את ברכת המזון, היינו מדרבנן, וכיון שלדיעה השנייה אין זה מבטל את ברכת המזון, הווי ספיקא דרבנן ולקולא, ואינו צריך לחזור ולברך.

שנינו במסכת ברכות (מ"ט, ע"א): "כל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו", ובחידושי ה"מאירי" כתב: "יש אומרים שאם לא אמר 'ברית' ו'תורה' שמחזירין אותו, ויש חולקין בכך והוכיחו זאת מהא דלא מזכירין 'ברית' ו'תורה' בברכה מעין ג'. 'ומי"מ נראה כדיעה ראשונה ממה שאמרו בתלמוד המערב: 'כל שלא אמר תורה בארץ מחזירין אותו, מה טעם? ויתן להם ארצות גוים בעבור ישמרו חקיו ותורתיו"', וכן פסק בשו"ע או"ח (קפ"ז, ג): 'אם לא הזכיר בברכת הארץ ברית ותורה אפילו אם לא חיסר אלא אחד מהם מחזירין אותו'."

לאור הלכה זו צריך להבין מדוע אין אנו מזכירים "ברית ותורה" בברכה מעין ג', הרי זה מעכב בברכת המזון, והווי חלק מברכת הארץ, וכשם שמזכירים "על ארץ חמדה טובה ורחבה", היה צריך גם להזכיר "ברית ותורה".

ישוב לקושיא זו מצאתי בספר "אשר לשלמה" להגר"ש ברמן שליט"א, ר"מ בישיבת פוניבז'. תחילה יש לבאר מפני מה בברכה מעין שלוש תיקנו חכמים להזכיר מעין המאורע אחרי "ובנה ירושלים", לפני סיום הברכה, ואילו בברכת המזון תיקנו לומר מעין המאורע בתחילה, ורק אח"כ "ובנה ירושלים". ועוד יש להבין: מדוע בברכה מעין ג' מזכירים אנו מעין המאורע של שבת ורגלים ור"ח, ואין אנו מזכירים בה פורים וחנוכה, כמו שהתקינו לומר "ועל הניסים" בברכת המזון.

שתי תמיהות אלו תירץ בטוב טעם הגר"ח מבריסק זצ"ל: ברכה זו תקנוה חז"ל מעין הברכות שבברכת המזון: מזון, ארץ וירושלים, ואין רשאים להוסיף בה, והדין הוא שאם שכח לומר "ועל הניסים" בחנוכה ובפורים, אינו חוזר לברך, א"כ הזכרת חנוכה ופורים בברכת המזון אינה אלא הזכרה בעלמא, ולא קבעו בהן דין ברכה לעצמן, לכן אין מזכירין אותן בברכה זו, שישודה הוא רק מעין הברכות שבברכת המזון. וכמו שכתב רבינו יונה בברכות (כ"ט, ע"א), שאין לומר תפילת "הביננו" במוצאי שבת, משום שצריך לומר בה הבדלה, ולהבדלה בתפילה לא תיקנו ברכה בפני עצמה, אלא שהיא הזכרה בלבד בברכת "חונן הדעת", ואם היו אומרים הבדלה בתפילת "הביננו", היה נראה שהיא ברכה לעצמה. אבל בשבת וברגלים ובר"ח אם שכח לומר "רצה" או "יעלה ויבא" תיקנו חז"ל ברכה מיוחדת לאומרה אחרי "ובנה ירושלים", כמו שנפסק בשו"ע או"ח (קפ"ח, ו): "טעה ולא הזכיר של שבת אומר ברוך את ה' אלקינו מלך העולם שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית ברוך אתה ה' מקדש השבת". וכן תיקנו ברכה מיוחדת לרגלים ולר"ח, יע"ש. נמצא שאינן הזכרה בלבד, אלא שיש עליהן דין ברכה אחרי "ובנה ירושלים", ולכן מזכירים אותן גם בברכה מעין ג', כיון שהיא שוב מעין ברכה שבברכה זו, וכיון שכל מה שמזכירין במעין ג' את שבת ויו"ט ור"ח היא מחמת הברכה שישנה לאחר אמירת "ובנה ירושלים". א"כ גם בברכה דמעין ג' תיקנו להזכירה לאחר אמירת "ובנה ירושלים" ולפי זה יבואר מה שפסק הרמב"ם בהלכות

ברכות (סוף פ"ג), שבשבת וביו"ט מזכירין בברכה אחת מעין ג' קדושת היום, ומשמע שבר"ח אין דין הזכרה של קדושת היום, והיינו משום ששיטת הרמב"ם (פ"ב, י"ג), היא, שעל הזכרת ר"ח לא תיקנו דין ברכה כלל, ואף כשמזכירה לפני ברכה רביעית אינו מזכירה בברכה, ולכן אין להזכירה בברכה מעין ג', שהרי בברכה זו מזכירים רק מעין הברכה שבברכת המזון. אבל שיטת הטור שו"ע היא, שגם על הזכרת ר"ח תיקנו ברכה, כשאומרה לפני "הטוב והמטיב", ולכן סובר, שמזכירים בברכה מעין ג' גם של ר"ח, עכ"ד הגר"ח.

והנה הי"משנה ברורה" קפ"ז, ב"שער הציון" אות ח', כתב, שאם שכח לומר "ברית ותורה", ונזכר לפני שהתחיל ברכת "רחם", אומר "ברית ותורה" קודם "רחם", ואין צריך לחזור לתחילת ברכת "נודה", כמו שהדין בשאר הזכרות, כגון "יעלה ויבא" ו"משיב הרוח", שאם נזכר קודם שהתחיל הברכה אומרם במקום שנוכר. ובספר "עמק ברכה" (ברכת המזון ב') הקשה בזה הלשון: "לענ"ד נראה שאין ללמדו משאר הזכרות דהו דברים בפני עצמו ואינם מגוף הברכה, אלא דלכתחילה קבעום לאומרם בתוך הברכה, משא"כ הזכרת ברית ותורה אינו דבר בפני עצמו, אלא הווי מגוף הברכה של ברכת הארץ, ועל כן אינה שייכת אלא לתוך הברכה ולא מהני הזכרתן לאחר חתימת הברכה, וזה ברור". מבואר שה"משנה ברורה" סובר, שהזכרת "ברית ותורה" אינה מעיקר מטבע הברכה, אלא דין הזכרה בלבד, ומשום חיוב הזכרה זאת אם לא אמרה צריך לחזור, אם כבר התחיל בברכה אחרת, אבל כל זמן שלא התחיל בברכה אחרת יכול עדיין להזכיר "ברית ותורה", שזה ברור שאילו הזכרת "ברית ותורה" הייתה חלק ממטבע הברכה, לא הייתה מועילה ההזכרה לאחר חתימת הברכה, שהרי כל הברכה צריכה חתימה.

מעתה מיושב היטב מדוע אין מזכירים "ברית ותורה" בברכה מעין ג', אע"פ שהזכרה זו מעכבת בברכת המזון, והיינו משום שבברכה זו מזכירים רק מעין הברכה שבברכת המזון, ולפי המבואר ב"משנה ברורה" שהזכרת "ברית ותורה" לא בעי כלל ברכה, ואפשר להזכירה לאחר חתימה הברכה, א"כ הזכרה זו אינה ממטבע הברכה. ממילא אין להזכירה בברכה מעין ג', שישודה הוא רק מעין הברכות שבברכת המזון. והנה הספר "תורה תמימה" (דברים ג', כה) מביא את דרשת רבי שמלאי: "מפני מה נתאמה משה רבנו להכנס לארץ ישראל, וכי לאכול מפריה או לשבוע מטובה הוא צריך, אלא אמר הרבה מצוות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בארץ ישראל, אכנס אני כדי שיתקיימן עלי ידי".

ומקשה בעל "תורה תמימה": לפי דרשה זו צ"ע הנוסח של ברכת מעין שלוש, "ובנה ירושלים עיר הקדש במהרה בימינו, והעלנו לתוכה ושמחנו בבניינה ונאכל מפריה ונשבוע מטובה ונברכך עליה בקדושה ובטהרה", שהרי בדרשת רב שמלאי מבואר, שאין מן המידה לבקש הכניסה לארץ ישראל למטרת לאכול מפריה ולשבוע מטובה, ואף כי בוודאי אין ראייה ממש רבנו לכלל ישראל, אך בכל אופן האיך תקנו לכתחילה נוסח כזה שאינו מן המידה, וצ"ע רב.

ונראה ליישב קושיא זו ע"פ דברי מרן הגר"י סלובייצ'יק זצ"ל. הוא הקשה על מה שאומרים "ונאכל מפריה", דהיינו מפירות ירושלים, והרי איתא באבות דרבי נתן (פרק ל"ה, ב) ובסוף פרק מרובה, שאין נוטעין נטיעות בירושלים ומהיכן יש פירות של ירושלים?

ועוד קשה: מהו "ונברך עליה בקדושה ובטהרה", והיכן מצינו דין מעין זה בברכה, וגם מהו המובן של ברכה "בקדושה ובטהרה", ובמסכת ברכות (מ"ד, ע"א) במקור לנוסח ברכה זו אין נזכר "בקדושה ובטהרה"?

הגרי"ז סולובייצ'יק זצ"ל תירץ שאנו מתפללים ומבקשים מהקב"ה, שנזכה לזמן שבו נאכל פירות של מעשר שני ונטע רבעי, שדינם שנאכלים רק בירושלים, ולכן נקראים פריה של ירושלים, ואין הפירוש שנאמר ברכה זו בקדושה ובטהרה דמאי שנא ברכה זו משאר ברכות. הכוונה היא **שנאכל מפריה בקדושה ובטהרה**, היינו בתוך חומות ירושלים. אכילה שם נקראת אכילה של קדושה, כדתנן במסכת כלים פ"א: "עשר קדושות הן וכו' לפני מן החומה מקודש מהם, שאוכלים שם קדשים קלים ומעשר שני" וכל קדושת מעשר שני היא בכך, שיש חיוב לאוכלו בירושלים, כדפירש רש"י (מכות ט"ז, ע"ב), שמעשר עני אין בו קדושה, שהרי נאכל לזרים בכל מקום, משמע דקדושת מעשר שני היא משום שאינו נאכל בכל מקום, אלא בירושלים. ועתה מבואר בפשיטות גם מהו "ובטהרה": פירות מעשר שני אסור לאכלם בטומאה הן בטומאת הגוף והן בטומאת הפירות.

לאור דברים אלו מתיישבת קושייתו של בעל "תורה תמימה", כיצד מבקשים "ונאכל מפריה ונטע מטובה": הכוונה לפירות מעשר שני ונטע רבעי, ועל זה אומר הכתוב (דברים י"ד, כג) "ואכלת לפני ה' אלוקיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם, מעשר דגן תירשך ויצהרך... למען תלמד ליראה את ה' אלוקיך כל הימים". וא"כ, בקשה זו אינה בקשה גשמית, אלא בקשה רוחנית של קיום מצוות אכילת מעשר שני ונטע רבעי בירושלים, המביאה לידי "למען תלמד ליראה את ה' אלוקיך כל הימים".